

27 Mayıs Darbesinden 12 Mart Muhtırasına Gidiş ve Sebepleri

The Way from the May 27 Coup d'état to the March 12 Memorandum and the Underlying Causes

CENGİZ SUNAY*

EMRE EZGİN**

* Assoc. Prof., Kocaeli University, Department of Political Science and Public Administration, Umuttepe Yerleşkesi, 41001, İzmit, Kocaeli, Turkey. E-mail: cengizsunay@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-8205-7518>

** Dr., Political Science and Public Administration, Turkey. E-mail: mr.ezgin@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-9455-4263>

Öz: 12 Mart, aslında daha radikal ve otoriter bir düzeni kurma yönünde; örgütlü sivil inisiyatifin etkilediği ordu içi bir zümre tarafından tasarlanan ve 9 Mart'ta gerçekleştirilmesi planlanan radikal, kalıcı bir darbeyi yumuşatan ardından asker-sivil bu eğilimdeki kadroları hedef alan bir darbe olarak biliniyor. Darbenin görünüşte, iş başındaki sivil iktidarı hedef almasıyla birlikte, söz konusu iktidara muhalif kesimlerin başlangıçtaki olumlu algısının aksine doğrudan solun bütün tonlarına karşı olduğu ve onlar üzerine yürüdüğü biliniyor. Ordu içi hiyerarşik düzenden çıkma eğilimi içinde olan kadroların, üstelik muhtıranın verilmesinin üzerinden henüz üç gün geçmişken, müstafi başbakan imzasıyla emekliye sevk edilmeleri, süreç takip edildiğinde pek de şaşırtıcı gözükmemektedir. Bu çalışmada, 27 Mayıs'tan 12 Mart'a giden yolun önemli köşe taşları irdeleniyor ve özellikle her iki darbenin arkasındaki dış dinamikler konusu hakkında yeni sorular soruluyor, alternatif yanıtlar veriliyor.

Anahtar kelimeler: 27 Mayıs Darbesi, 1965 Seçimleri, 1969 Seçimleri, 9 Mart Darbe Planı, 12 Mart Muhtırası

Abstract: The March 12th Memorandum can be considered as a preventive coup against a group of military officers who themselves aimed to establish a radical and authoritarian regime by a military coup which failed to take place on its planned date, March 9, 1970. The 12 March coup not only targeted this group within the army but also its civilian mentors who constituted the civilian initiative for establishing such a radical and authoritarian system. Even though the 12 March coup plotters initially moved against the civilian government in power causing for rejoicing among all opposition groups, it then went on to suppress the entire political spectrum of the Turkish left. After giving the March 12th Memorandum and forcing the prime minister to resign, the next step for the coup plotters was to force certain cadres within the army, which had leftist tendencies and had already showed signs of rejecting the army chain of command, into retirement with the signature of the resigned prime minister. This study examines the basic milestones of the road from the coup d'état of May 27th 1960 to the March 12th Memorandum of 1970 by formulating new questions on the external dynamics of both coups and bringing alternative views.

Keywords: The 1960 Turkish Coup d'état, The Turkish Elections of 1965, The Turkish Elections of 1969, the March 9th Coup Plan, the March 12th Memorandum

Gönderim 30 Nisan 2021
Kabul 5 Haziran 2021

Received 30 April 2021
Accepted 5 June 2021

Giriş

Türk siyasal hayatının en tartışmalı konularından biri olan 27 Mayıs'ı, mağdurları haricinde,¹ darbe olarak zikretmenin tarihi, henüz çok erken sayılır.² 27 Mayıs'ın tek hatasının idamlar olduğu hususu bile 1965 seçimleriyle tek başına iktidara gelen ve sadece kendisi tarafından değil, hasımları tarafından da Demokrat Parti'nin devamı olarak görülen Adalet Partili dönemdedir. İmralı'daki üç mezarın³ yasını tutmak bile 27 Mayısçılar tarafından uzun süre tahrik unsuru sayılmıştır. 27 Mayısçılar; kendi deyimleriyle, ihtilalin meşruiyetini gölgeleyecek her eleştiriye nifak sokmak olarak nitelendirip üzerine hücum etmelerine rağmen kurmaya çalıştıklarını iddia ettikleri demokratik Türkiye'ye yönelik kalkışmaların tamamının yine ordu içinden gelişine mâni olacak tedbirleri ihdas edememişlerdir.⁴ Bilakis üzerinden henüz altı ay geçmeden 13 Kasım 1960'taki tasfiyeyle kendi anayasalarını ihlal edici duruma düşmüşlerdir.

27 Mayısçıların müdahale gerekçeleri kısa bir liste haline getirildiğinde, sıralananların pek çoğunun, 27 Mayıs 1960-25 Ekim 1961 arasındaki neredeyse bir buçuk yıllık Milli Birlik Komitesi iktidarında, on yıllık DP iktidarında olduğu iddia edilen pek çok olumsuzluğun çok ötesinde olduğu görülür.⁵ Bu durumda, DP'nin günah galerisini (!) süslemeyi dillerine persenk edenlerin bu koşullarda birkaç kez darbeye muhatap olmaları gerekmez miydi?⁶

En fazla telaffuz edilenler nelerdi? Ezanın yeniden aslı gibi okunmasının önünü tıkayan ceza yasasını kaldırma (mecliste CHP oyları da aynı istikametteydi); Atatürk'ün manevi hatırasına yönelik yaygınlaşan Tıcani saldırıları (Tıcanilerin lideri konumundaki Pilavoğlu ailesi CHP'lidir); ölçsüz iktisadi yatırımlar ve artan enflasyon (oysa alınan dış borcun kat be kat üstünde 8,1 milyar dolarlık yatırım, 27 Mayıs itibarıyla sadece yüzde 5,4 enflasyon; döviz rezervi 14 Mayıs 1950'deki miktarın üzerinde ve altın stoku iddia edilenin aksine neredeyse alındığı miktarda duruyor, üstelik bunca yatırıma rağmen). Basına yönelik baskılar (Milli Şef dönemiyle kıyası bile kabil değil); partizanlık (Kırşehir'in ilçeye dönüştürülmesi, evet bir hataydı ancak bundan dönüldü); Tahkikat Komisyonu kurulması (komisyonun kurulmasından ziyade, üyelerin bir kısmının muhalefete mensup milletvekillerinden olmaması hata sayılabilir). Üniversite öğretim üyelerine ve subaylara baskı (oysa 147'ler ve EMİNSU uygulamalarının mimarları kendileriydi).⁷

Darbeye muhatap iktidar, örgütlenmiş rekabete açık bir rejimde mi işbaşına gelmiştir? Bu rejimde, serbest seçimler dönemi geçirmeden tekrarlanıyor mu? 1961

¹ Sözelimi bkz. Celal Bayar (Anlatan), *Bir Darbenin Anatomisi: 27 Mayıs İhtilali*, Yazan: İsmet Bozdağ, İstanbul: Emre Yayınları, 1991. Demokratlar Kulübü, *27 Mayıs Askeri Darbesinde Gerçeği Savunun Yazarlar ve Yazıları*, Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 1996.

² Darbede bizzat rol oynamış sivilin anlatımları için bkz. Bedri Baykam, *27 Mayıs İlk Aşkımızdı*, Ankara: Ümit Yayıncılık, 1994.

³ Turhan Dilligil, *İmralı'da Üç Mezar*, İstanbul: Dem Yayınları, 1989.

⁴ Bkz. Talât Aydemir, *Ve Talat Aydemir Konuşuyor*, İstanbul: May Yayınları, 1966. Ömer Gürcan, *Fethi Gürcan'ın Harbiyelileri*, İstanbul: İleri Yayınları, 2005. Öner Gürcan, *Ben İhtilalcim: Fethi Gürcan*, Ankara: Süvari Yayıncılık, 2005. Nesrin Turhan, *İhtilalin Süvarisi*, İstanbul: Doğan Kitap, 2004. Can Kaya İsen, *Geliyorum Diyen İhtilal: 22 Şubat-21 Mayıs*, İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası, 1964. Erdoğan Örtülü, *Üç İhtilalin Hikâyesi*, Konya: Milli Ülkü Yayınevi, 1966.

⁵ bkz. Abdi İpekçi ve Ömer Sami Coşar, *İhtilalin İçyüzü*, İstanbul: BATEŞ Dağıtım, 1965.

⁶ Samet Ağaoğlu, *Siyasi Günlük: Demokrat Partinin Kuruluşu*, haz., Cemil Koçak, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.

⁷ Mehmet Arif Demirer, *27 Mayıs: Masallar ve Gerçekler*, İstanbul: Toplumsal Yayıncılık, 2012.

senesinde vakti gelecek bir seçimin aşılmadığı aşikâr, üstelik dönemin başvekili tarafından erken seçimlerin sonbaharda yapılacağı birçok defa dillendirilmişken bir darbe tasarlamak ve uygulama safhasına geçirmek neden?⁸ Meşruiyeti olmayan ve lev ki halis niyetlerle yapılsın, böylesi bir müdahalenin sonuçlarının bazılarına değinilecek olan bu çalışmada, 27 Mayıs'a iliştirilen kutsiyetin mevcudiyeti sorgulanacak ve Türk siyasi kültürü⁹ ekseninde Türk askeri darbe geleneğinin; sadece 12 Mart'a ilişkin olan boyutu analiz edilmeye çalışılacaktır.

27 Mayıs'tan 15 Ekim'e

27 Mayıs 1960 darbesiyle birlikte kurulan Milli Birlik Komitesi, bünyesinde meydana gelen ve 14 üyesinin tasfiyesiyle sonuçlanan 13 Kasım 1960 tarihli iç darbeyle büyük bir güç ve itibar kaybına uğramıştı. İddiaya göre: Komitedeki bölünmenin muhataplarından 14 üye, verdikleri sözü unutmuş; kalıcı bir diktaya gitme eğilimleri içine girmişlerdi. Üstelik tasfiyeye uğramamış olsalardı, kendilerini tasfiye edeceklerdi. Bu da demokrasiye paydos demek olacaktı. 13 Kasım Tasfiyesinin Geçici Anayasada Milli Birlik Komitesi üyeliğinin sona erme şartlarını belirleyen esaslara aykırı olduğu pekâlâ söylenebilirdi ancak daha büyük bir musibeti savmak mevzu-bahisse bunun pek bir önemi olmasa gerekti.¹⁰

14'lerin; bilhassa özel mektuplarındaki ifadesiyle, 23'lere karşı yönelttikleri ithamlardan ilki karşı cenahın hain ve CHP kuyruğu olmalarıydı. İhtilalin mana ve ruhunu anlayamayan veya daha başlangıçta İnönü'ye yakın partililer tarafından komite içine sokuşturulan bu isimler, satılığa çıkardıkları itibarlarıyla senelerdir yapılmayan reformlardan bihabermişçesine; riyakârca, musibetin müsebbibi olma noktasında sadece düşük iktidarı suçlayan, ömrü statükoyu muhafazayla geçmiş İnönü'ye ram olan bir güruhtu. Tabii Senatörlüğü kabul ile kıymetlerinin seviyesini de göstermiş oluyorlardı.¹¹

13 Kasım öncesinde Türk Silahlı Kuvvetleri belki beline kadar siyasete müdahildi ama 13 Kasım sonrasında artık boğazına kadar siyasetin içindedir. Bu tarihten itibaren dışarıdaki sivil akıl hocaları ve işbirlikçileriyle birlikte orduda birçok cuntanın kurulduğu, bunların içinde kendisine Türk Silahlı Kuvvetler Birliği ismini verenin en başat mevkie geldiği biliniyor. SKB Cuntası gücü ve etkisini gün geçtikçe arttırırken, sayıca eksilmesinin çok üstünde tesiri azalan MBK, cılız bir hamlede

⁸ Bkz. Dündar Seyhan, *Gölgedeki Adam*, İstanbul: Uycan Matbaası, 1966. Orhan Erkanlı, *Anılar... Sorunlar... Sorumlular*, İstanbul: Baha Matbaası, 1973. Orhan Erkanlı, *Askeri Demokrasi: Orhan Erkanlı'nın Anıları 1960-1980*, İstanbul: Güneş Yayınları, 1987.

⁹ Kültür ve askeri iktidar ilişkisi için bkz. Theo Farrell, "Culture and military power", *Review of International Studies*, 24 (1998), s.407-416.

¹⁰ Bkz. Sami Küçük, *Rumeli'den 27 Mayıs'a: İhtilalin Kaderini Belirleyen Köşk Harekâtı*, İstanbul: Mikado Yayınları, 2008. Şükran Özkaya, *Adım Adım 27 Mayıs*, İstanbul: İleri Yayınları, 2005. Kâmil Karavelioğlu, *Bir Devrim İki Darbe: 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül*, İstanbul: Güner Yayınları, 2007. Haydar Tunçkanat, *27 Mayıs 1960 Devrimi: Diktadan Demokrasiye*, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1996. Sıtkı Ulay, *Harbiye Silâh Başına! 27 Mayıs 1960*, İstanbul: AR Matbaası, 1968. Sıtkı Ulay, *Giderayak*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1996.

¹¹ Bkz. Alparslan Türkeş, *27 Mayıs, 13 Kasım, 21 Mayıs ve Gerçekler*, İstanbul: Hamle Basın Yayın, 1996. Ahmet Er, *Hatıralarım ve Hayatım: 27 Mayıs'tan 12 Eylül'e, Ahmet Yesevi'den Yunus Emre'ye*, İstanbul: Pamuk Yayıncılık, 2007. Orhan Erkanlı, *Anılar... Sorunlar... Sorumlular*, İstanbul: Baha Matbaası, 1973. Orhan Erkanlı, *Askeri Demokrasi: Orhan Erkanlı'nın Anıları 1960-1980*, İstanbul: Güneş Yayınları, 1987. Hulusi Turgut, *Türkeş'in Anıları: Şahinlerin Dansı*, İstanbul: ABC Yayınları, 1995. Mustafa Kaplan, *Devrim Anıları*, haz., Vecdi Çıracıoğlu, İstanbul: Scala Yayıncılık, 2019. Numan Esin, *Devrim ve Demokrasi: Bir 27 Mayısçının Anıları*, İstanbul: Doğan Kitapçılık AŞ., 2005. İbrahim Metin, *İhtilalciler Hesaplaşıyor: 27 Mayıs-Ondörtler ve Dündar Taşer*, İstanbul: Töre-Devlet Yayınları, 2012.

bulunuyor ancak gördüğü aksülamel karşısında tam anlamıyla mefluç hale geliyordu.¹² Yeni cuntanın en etkin ismi sayılabilecek olan dönemin Hava Kuvvetleri Komutanı İrfan Tansel'i görevden el çektirerek Washington'da dış göreve yollama hamlesi karşısında çok sert bir ultimatoya yiyen komite, boynunda davul asılı ancak tokmağı başkasının elinde bir peyke dönüşüyordu.¹³ Yassıada'da, süren sözde muhakeme neticeleri içinde dört idam hükmünün olması, hükmün infazı öncesi tasvibinde kimin yetkili olduğu tartışmasını da beraberinde getiriyor, anayasayı yapmakla görevli Kurucu Meclis'in sivil kanadını oluşturan Temsilciler Meclisi'ni tatile çıkaran cunta, infazları onaylatmak üzere bütün gücüyle komiteye abanıyordu.¹⁴

İnfazlara mâni olma yönündeki gayretlerin sadece yurt sathında değil yurtdışında da sürdüğü biliniyor. Özellikle 14'lerin Türkes Kanadı, siyasi katlin çağdışı olduğu, memlekete hiçbir faydası olmadığı gibi dikenli bir yolu açacağı, kendilerinin usul dışı tasfiyeleriyle birlikte aslında MBK'nin de topyekûn mülga sayılması gerektiği dolayısıyla böylesi bir kararda salahiyeti bulunmayan bir uzvun keenlemeyekün (yok hükmünde) olduğunu savunuyorlardı. Nitekim Türkes, sürgünde bulunduğu Yeni Delhi'den gönderdiği bu içerikteki mektubunu Cemal Gürsel'e iletmiş, basında da yayınlanmasını temin etmişti.¹⁵ Alelacele Yassıada'dan İmralı'ya nakledilen 15 isimden 11'inin cezası, hükmün oy çokluğuyla alınmaması gerekçesiyle müebbet hapse, 4'ünün infazına ancak bu dört isimden Celal Bayar'ın 65 yaşını aşmış olduğundan onun da cezasının ömür boyu hapse tahviline karar verildi.¹⁶ Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan'ın 15 Eylül 1961'de; Adnan Menderes'in intihara teşebbüsü ve kurtarıldıktan sonra tam olarak iyileştigiğine yönelik gayriciddi bir sihi heyet raporuyla bir gün sonrasında hakkında verilen hüküm infaz edildi.¹⁷

Seçim neticeleri belli olmaya başladığında, son bir buçuk yıllık süreçte kuyruk denilmek suretiyle aşağılanan, hor görülen DP'li seçmenle birlikte 1957 seçimlerinde yeniden CHP'ye tevessül etmiş bir kısım seçmenin oylarının da büyük oranda AP'ye aktığı anlaşılmış oldu. AP, Türk siyasetinde, özellikle 12 Eylül sonrasında kurulan ve kapatılan Büyük Türkiye Partisi kurucu Genel Başkanı Ali Fethi Eşener'le bir kez daha gündeme gelen Gümüşpala Modeli'ni uygulamaya¹⁸ soktu ve seçimlere Cevdet Sunay'ın selefi eski Genelkurmay Başkanı E. Org. Ragıp Gümüşpala başkanlığında gitti.

15 Ekim 1961 Seçimleri ve Yeni Krizler

Seçimlerde DP'nin ardılı olmakla suçlanan AP, tüm baskılara rağmen seçmenin teveccühünü celp etmeyi bilmiş, 1961 rejiminin ihdas ettiği iki meclisli sistemin millet meclisi boyutunda, CHP'nin sadece 2 puan ve 15 sandalye gerisindeyken, çoğunluk sisteminin uygulandığı senatoda seçimle gelen 150 üyeliğin 71'ini elde etmesini bilmişti.¹⁹ Böylece 158+71=229 sandalyesiyle, CHP'nin 20 sandalye önüne

¹² Yılmaz Öztuna ve Ayvaz Gökdemir, *Türkiye'de Askeri Müdahaleler*, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1987, s.139.

¹³ Emin AYTEKİN, *İhtilâl Çıkmazı*, İstanbul: Dünya Matbaası, 1967, s.166.

¹⁴ Mehmet Arif Demirel, *27 Mayıs: Masallar ve Gerçekler*, İstanbul: Toplumsal Yayıncılık, 2012, s.60.

¹⁵ Mektubun tam metni için bkz. Turgut, *Türkes'in Anıları: Şahinlerin Dansı*, s.333-334.

¹⁶ Er, *Hatıralarım ve Hayatım: 27 Mayıs'tan 12 Eylül'e, Ahmet Yesevi'den Yunus Emre'ye*, s.148.

¹⁷ Bkz. Orhan Cemal Fersoy, *Bir Devre Adımı Veren Başbakan Adnan Menderes*, İstanbul: Hun Yayınları, 1978.

Orhan Cemal Fersoy, *Fatin Rüştü Zorlu: Devlet ve Hizmet Adamı*, İstanbul: Hun Yayınları, 1979.

¹⁸ Bkz. Hulusi Turgut, *12 Eylül Partileri: Bir Dönemin Perde Arkası*, İstanbul: ABC Ajansı Yayınları, 1986.

¹⁹ Muzaffer Ayhan Kara, *Demokrasi ve Uzlaşma Kültürü Açısından Koalisyonlar: Türk Siyasal Yaşamında 1961*

geçmiş bulunuyordu. Parlamentonun ortaya koyduğu kompozisyonun 27 Mayıs'tan intikam almaya pek elverişli olduğu endişesine kapılan cunta, karşı hamlesini 21 Ekim tarihli bir protokolle ortaya koyuyordu. Protokolün tam metni şöyleydi:²⁰

Harp Akademisi 21 Ekim 1961

ZABİT VARAKASI

1. Türk Silahlı Kuvvetleri mensupları "Aşağıda açık imzaları bulunan" 21 Ekim 1961 günü saat 14.30'da toplanmışlar ve gündemlerinde mevcut olan konuları müştereken müzakere etmişler ve ittifakla aşağıdaki karara varmışlardır:
 - a. Türk Silahlı Kuvvetleri 15 Ekim 1961 günü yapılmış olan seçimlerden sonra gelecek yeni Türkiye Büyük Millet Meclisi toplanmadan evvel duruma fiilen müdahale edecektir.
 - b. İktidar, milletin hakiki ve ehliyetli mümessillerine tevdi edilecektir.
 - c. Bütün siyasî partiler faaliyetten menedilecek, seçim neticeleri ile MBK feshedilecektir.
 - d. Bu kararın tatbiki 25 Ekim 1961'den sonraki güne tehir edilmeyecektir.
2. İşbu Zabıt Varakası üç nüsha olarak tanzim edilmiş ve bütün üyeler tarafından aynı anda imza edilmiştir.

21 Ekim 1961

38 ismin bulunduğu metnin imzacıları milletin hakiki ve ehliyetli mümessilleri arasında kimler yoktu ki, ilerleyen yıllarda terfi eden ve yine müdahaleci eğilimler içinde olan yahut bugün popüler olan kimi isimlerin yakınları olanlar sözgelimi: Tüma. Bahattin Özülker (E. Büyükelçi Uluç Özülker'in babası), Tuğg. Faruk Gürler (12 Mart Muhtırasını veren komuta kademesinde KKK), Tuğa. Celal Eyicioğlu (12 Mart Muhtırasını veren komuta kademesinde DzKK), Tuğg. Faruk Güventürk (9 Subay Olayının önemli aktörlerinden), Tuğa. Kemal Kayacan (12 Mart süreci devam ederken Celal Eyicioğlu'na daha bir bilenmiş olarak halef olan), Kur. Alb. Namık Kemal Ersun (Evren'in hiç hesapta yokken Genelkurmay Başkanlığına kadar gidecek yolunu açan, darbeci eğilimleri nedeniyle erken emekliliğe sevk edilen KKK), Kur. Alb. Emin Aytekin (28 Şubat'ın İstanbul Üniversitesi rektör yardımcısı kadın akademisyenin babası), Kur. Alb. Turan Çağlar (Barış Manço'nun kayınpe-deri), Kur. Alb. Zarif Çetindağ (Dz.KK'na kadar yükselbilmiştir), Kur. Alb. Bedrettin Demirel (12 Eylül'e gidişte, şartların olgunlaşmasını beklediklerini ifadeyle, dökülen kanda sorumluluk sahibi olduklarını itiraf etmekle suçlanan ordu komutanı), Kur. Alb. Emin Alpkaya (Hv.KK'na kadar yükselmiştir).

Müdahale edeceklerini ifade edenler arasında, dönemin tabiriyle son derece ateşli olan ve rütbeleri genellikle albay düzeyindekileri teskin etme eğiliminde olanların da bulunduğu biliniyor. Bir taraftan müdahale etmeksizin de bir şeyler yapılabileceği doğrultusunda mezkûr zevatın elinin güçlendirilmesinin sağlanması amacı güdülürken, diğer taraftan yeni parlamento aritmetiği eşliğinde hamle yapma arzusuna matuf temayüllerin bertarafı amacıyla Cevdet Sunay, tabir yerindeyse, bir

Sonrası Bir Olgı, İstanbul: Otopsi Yayınları, 2004, s.53.

²⁰ Talat Aydemir, *Hatıratım*, İstanbul: YKY, 2010, s.82; Talat Aydemir, *Ve Talat Aydemir Konuşuyor*, İstanbul: May Yayınları, 1966, s.106-109.

taşla iki kuş vuruyordu. Ünlü Yuvarlak Masa Toplantısı'yla Cemal Gürsel'e cumhurbaşkanlığı, İsmet İnönü'ye başbakanlık garantisi veriliyor; eski Demokrat Partililerin affı meselesinin gündeme asla getirilmeyeceği teminatı, İnönü'nün şimdilik şerhiyle, kayıt altına alınıyordu.²¹

Ord. Prof. Dr. Ali Fuat Başgil'in²² cumhurbaşkanı olarak öne sürülmesi hadisesi ise bir tür nabız yoklaması gibi gözüküyordu ancak çok sert bir karşılık gördü. Başgil eski MBK üyeleri, yeni tabii senatörler olan Fahri Özdilek ve Sıtkı Ulay tarafından ordunun nahş tepkiler verebileceği konusunda uyarıldı. Sıtkı Ulay, aday olmuş bir Başgil'in seçilmesinin garanti olduğu bilinciyle, böyle bir şey hasıl olduğu takdirde kendisinin bile meşruiyet sınırlarının dışına çıkabileceğini ima eden dağa çıkacağı tehdidini savurdu.²³ Bu olaydan sonra sadece altı yıl daha yaşayacak olan Başgil, direnme dirayetini gösteremedi hem adaylıktan çekilerek hem de senatörlükten istifa ederek İsviçre'nin yolunu tuttu.

Türk siyasal hayatının ilk koalisyon hükümetleri 1961-1965 dönemi içinde kuruldu. Hükümetlerin performansını tartışmaya el vermeyecek gelişmelerin yaşandığı birkaç vaka önemlidir. Bunlardan ilki: AP Genel merkezine yapılan saldırıdır ki, Gümüşpala sonrasının lideri Süleyman Demirel'in bile siyasetten soğumasına neden olacak Vandalizm içeriyordu.²⁴ Nitekim genel başkanlık yarışına girdiği favori rakibi tarafından, genel merkez binasının kuşatıldığı ve canla başla müdafaa pozisyonuna geçildiği anda cepheyi terk ettiği suçlaması süreç içinde muhatap olduğu müdahalelerde şapkasını alıp kaçırması şeklinde, rakip ve hasımları tarafından sürekli gündeme getirilecektir.²⁵ Kore göreviyle yurtdışındayken meydana gelen 27 Mayıs'ın idare mekanizmasının başında bulunan MBK'ne giremeyişi telifi kabilinden uhdesine verilen Harp Okulu Kumandanlığı boyunca hemen her cuntasal faaliyet içinde bulunan, 9 Şubat 1962 Protokolü gereğince 22 Şubat 1962'de, ilkinde; 21 Mayıs 1963'te ikincisine giriştiği darbelerde başarısız olan E. Kur. Alb. Talat Aydemir İsyancıları söz konusudur.

12 Mart Muhtırası'nı veren komuta heyetinin en tepesindeki Org. Memduh Tağmaç'ın selefi olan ve bir darbe hazırlığı içinde olduğu hususunda güçlü emareler gözüken Org. Cemal Tural Olayı da hafızalardadır.²⁶ Tarihe bilimsel bakış zaten olayların arkasında bireylerin değil nesnel süreçlerin olduğunu ortaya koymaktadır. Rejime bir şekilde istikamet verilebiliyorsa darbeye gerek olmamakta, tıkanma veya direnç söz konusuysa sistemin analizi ve göstereceği refleksleri öngörmek suretiyle arzulan dönüşüm sağlanabilmektedir. Bireyin tarihteki rolünün önemsiz olduğu tabii ki söylenemez lakin bu etki bir üslup ve hız sorunu olmaktadır.

²¹ Cihat Baban, *Politika Galerisi: Büstler ve Portreler*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970, s.319.

²² Bkz. Ali Fuat Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri-Görüp Yaşadıklarım*, çev., Cemal Aydın, İstanbul: Yağmur Yayınları, 2006.

²³ Sıtkı Ulay, *Harbiye Silah Başına!* 27 Mayıs 1960, İstanbul: KİTAŞ, 1968, s.229.

²⁴ Şu iki esere bkz. Celâl Bayar, *Kayseri Cezaevi Günlüğü*, haz., Yücel A. Demirel, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1999. Süleyman Yeşilyurt, *Bayar Gerçeği*, Ankara: Serajans Yayınları, 1997.

²⁵ Demirel antipatisiyle yüklü kitapların bazıları şunlardır: Hayrettin Bulut, *Demirel'in Hikâyesi: 32 Kısım Tekmili Birden*, İstanbul: Yalçın Yayınları, 1991. Burhan Cenkeçi, *Gene Mi Demirel?* İstanbul: Can Ofset, 1991. Yesevizâde, *Süleyman Demirel veya Yalan Üzerine Kurulu Bir Politik Hayat*, Ankara: Hakikati Arayış Neşriyatı, 1990. Ahmet Kahraman, *Devr-i Süleyman*, İstanbul: Sel Yayınları, 1993.

²⁶ Adı geçen dönemin etkili yazarlarından biri olan Gazeteci İlhami Soysal'ı dövdürecek kadar pervasız olduğu biliniyor, bkz. İlhami Soysal, *Sifıra Sifır Elde Sifır*, İstanbul: Kitap Yayınları, 1969.

1965 Seçimleri ve Siyaset Sahnesinin Yeni Aktörleri

1961–1964 devresi, Türk siyasi hayatındaki ilk koalisyon hükümetlerine ve İnönü'nün son başbakanlığına tanık olunan bir dönemdir.²⁷ Ragıp Gümüşpala'nın beklenmeyen ölümüyle,²⁸ AP içinde yeni genel başkanın kim olacağı konusunda aslında pek bir sürpriz beklenmiyordu. Yeni Genel Başkan, Saadettin Bilgiç'in önünde ipi göğüsleyerek Adalet Partisi'nin başına geçen Süleyman Demirel oluyordu. Demirel'in liderliği döneminde hakkında ileri sürülen iddiaların çoğu zaten bu genel başkanlık yarışı esnasında Bilgiç ve etrafı tarafından ortaya çıkarılmış veya iddia edilmişti. Masonluk ve Morrison firması mümessilliği mazisi nedeniyle yaf-talanmasının mucidi aslında sol değil kendi dava arkadaşlarıydı (!).²⁹

Demirel, DP'li yılların Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü'nün genç ve istikbal vaat eden yöneticisiydi. AP Genel Merkezinin taşlı sopalı saldırıya uğraması karşısında ise siyasetten yılmış ve kendini müteahhitliğe vermişti. Genel Başkanlık yarışı lehine neticelendikten sonra yaptığı ilk iş: İnönü liderliğindeki CHP azınlık hükümetini düşürmek oldu. Henüz milletvekili olmadığı için yeni kurulan seçim hükümetinde Başbakan değil, Suat Hayri Ürgüplü'nün başbakan yardımcısı oldu.³⁰

1965 seçimleri, Türkiye'deki siyasi manzaraya oldukça değiştirmişti. Milli Bakiyeli Nispi Temsil sistemi tek bir partinin iktidara gelmesini oldukça zorlaştırmıştı ama yine de oyların yaklaşık yüzde 53'ünü alan AP, millet meclisinde elde ettiği 240 sandalyeyle tek başına iktidar oluyordu.³¹ 1965 seçimlerinin bir diğer önemli sonucu: Türk solunun ilk kez yasal partisi olan Türkiye İşçi Partisi'yle, yaklaşık yüzde 3'lük oyla millet meclisinde 14 senatoda ise 1 sandalyeyle temsil imkanına kavuşmuş olmasıydı.³² TİP, salt bir işçi partisi olarak kurulmuş ancak sendika liderleri bir müddet sonra partiyi çekip çevirme noktasındaki eksikliklerini görmüşler; köklü bir aileye ve sol mücadelenin geçmiş cıvıllığına rağmen ismini duyurmasını bilmiş, bunda da bedel ödemiş bir ismi partinin başına davet etmişlerdir.³³ Zincirli Hürriyet'in eski sahibi, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nin yine eski öğretim üyelerinden Doç. Dr. Mehmet Ali Aybar.

²⁷ Metin Toker, *İnönü'nün Son Başbakanlığı 1961–1965: Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944–1973*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1992.

²⁸ Demirel hakkındaki yayınların övgü içeriği bol olanlarından bazıları ise şunlardır: Sırrı Yüksel Cebeci, *Silahların Gölgesinde Demirel*, İstanbul: Latin Matbaası, 1975. Tanju Cılızoğlu, *Demirel: Zincirbozan'dan Bugüne Demokrasi Mücadelesinde*, İstanbul: Matay, 1988. Yavuz Donat, *Cumhuriyetin Kara Kutusu: Süleyman Demirel Anlatıyor*, İstanbul: Merkez Yayınları, 2005. Yavuz Donat, *Demirel'in Yokluk Yılları*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993. Tekin Erer, *Lider Demirel*, İstanbul: Ceylan Matbaası, 1977. Uğur Gümüştekin, *Ufuk ve Çizgi: Milliyetçi Bütünleşme Hedefinde Ufuklu ve Kırksız Çizgide Bir Demirel Belgeseli*, İstanbul: Gümüştekin Yayınevi, 1976. Turgut Yılmaz Güven, *Demirel'li Yıllar: Hamzakoy'dan Demokrasi Mahzenine 12 Eylül 1980–24 Eylül 1987*, Ankara: Başak Matbaası, 1999. Nazlı Ilıcak, *Zincirbozan Mektupları: Demirel'den Nazlı Ilıcak'a Nazlı Ilıcak'tan Demirel'e*, İstanbul: Dem Yayınları, 1990. Füzulan Tekil, *Türk Demokrasisi İçinde Süleyman Demirel*, İstanbul: Göktürk Yayınları, 1978. Rahmi Turan, *Baba'dan Fıkralar: Süleyman Demirel'den Duyulmuş, Duyulmamış Nükte ve Yergiler*, İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 2000. Hulusi Turgut, *Demirel'in Dünyası: Bir Liderin Doğuşu 1924–1962/Bir Liderin Yükselişi 1962–1971, C-1*, İstanbul: ABC Yayınları, 1992. Hulusi Turgut, *Güniz Sokağı: Demirel'in Dünyası*, İstanbul: ABC, 1987.

²⁹ Gazeteci İlhami Soysal, Demirel'in masonluğunu belgelemişti, bkz. İlhami Soysal, *Masonluk ve Masonlar: Dünyada ve Türkiye'de*, İstanbul: Der Yayınları, 1988, s.391-407. Soysal, bizzat Bilgi Locası Kayıt Defterinde yer alan fotoğraflı üye kaydını da kitabında gösteriyor (s.513).

³⁰ Ayrıntılar için bkz. Özdemir Kalpakçıoğlu, *İkinci Cumhuriyetin 3 Başbakanı ve Olaylar-III: İnönü-Ürgüplü-Demirel*, Ankara: Nüve Matbaası, 1969.

³¹ Bülent Tanör, *İki Anayasa 1961–1982*, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş. 1986, s.22.

³² Mehmet Ali Aybar, *Türkiye İşçi Partisi Tarihi*, haz., Kıvanç Koçak, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s.10.

³³ Mehmet Ali Aybar, *TİP (Türkiye İşçi Partisi) Tarihi-1*. İstanbul: BDS Yayınları, 1988, s.174.

TİP'e karşı en keskin muhalefet beklenilenin aksine anti komünist çevrelerden değil soldan geldi. Bir kere TİP, 1961 Anayasası'nın tüm özgürlükçü teviline rağmen cari TCK 141-142'nci maddelerinin³⁴ cenderesiyle yüz yüze olmanın yarattığı tedirginliğe mensup bir geleneğe dayanıyordu ve bunun için çok dikkatli olmak zorundaydı. Bu sebeple Reşat Fuat Baraner, Hikmet Kıvılcımlı ve Mihri Belli gibi isimler, kendilerine karşı bırakılan mesafenin burukluğunu sert muhalefete dönüştürmeyi bildiler.³⁵ TİP en sert muhalefeti, mevcut sosyoekonomik yapısal durum mevcut oldukça sandıktan bu ve buna benzer iktidarların ortaya çıkacağı, devrimci bir dönüşüm ve güçler ittifakı tesis edilmedikçe 12 Mart'ı önceleyen günlerin müstezhi ifadesiyle; sandıksal, cici ve Filipin demokrasisi kısır döngüsünün devam edeceği istikametinde, YÖN³⁶ Çevresinden gördü.³⁷ Parti çatısında var olan M. Ali Aybar, Behice Boran ve Sadun Aren ittifakı da özellikle 1968'deki Prag'a Sovyet müdahalesine takınılacak tavır konusundaki farklılıkla açık bir çatışmaya dönüştü.³⁸

1969 Seçimleri ve 12 Mart Darbesine Giden Yol

1969 seçimleri neticeleri aslında 12 Mart'tan çok, 9 Mart darbesini planlayanların nezdinde başka bir çarenin olmadığı doğrultusundaki tezi destekledi.³⁹ Seçim sonuçlarıyla birlikte öteden beri, böylesi bir toplumsal yapının sürmesi halinde sandıktan çıkacak iktidar tipolojisinin asla değişmeyeceği, dolayısıyla sistemin koyduğu oyun kurallarına tabiyetin gerçekten de sistemi besleyeceğini, sömürüye dayalı toplumsal rızayı sağlama doğrultusunda yapılanın aslında rejimin meşru olduğuna yönelik propagandayı destekleyeceğini iddia eden kesimlerin elini güçlendirdi.⁴⁰ Partinin Kürt sorunu gibi tabu sayılan bir meseleyi ünlü Doğu Mitinglerinde gündeme getirmesinin, bölgede bile oylarını arttırmadığı bilakis 12 Mart Ara Rejimi tarafından kapatma gerekçesi sayıldığı hatırlandığında; partinin, devrimi hızlandıracak ne öncülük ne de araçsallık vasfına sahip olmadığı istikametindeki kanının güçlendiği gözlenmektedir.⁴¹

Türk siyasal hayatının en düşük katılımlı seçimlerinden biri olan 1969 seçimleri; AP'nin, sağdaki bölünmüşlüğe, yüzde 46'ya gerileyen oy oranına rağmen meclislerdeki temsilci sayısını 256'ya çıkarmasını sağlamıştı. Seçimin tek mağlubu TİP değildi, 1965 seçimlerine, program ve ideolojisinde yapılan önemli bir açılımla giren Cumhuriyet Halk Partisi de umduğunu bulamamıştı; Ortanın Solu açılımı, bir kez

³⁴ Bkz. Çetin Özek, *141-142*, İstanbul: Ararat Yayınevi, 1968 ve Halit Çelenk, *141-142 Üzerine*, Ankara: Anka Yayınları, 1976.

³⁵ Bkz. İlhan Akdere ve Zeynep Karadeniz, *Türkiye Solunun Eleştirel Tarihi-1*, İstanbul: Evrensel Basım Yayım, 1994, s.175-176.

³⁶ Yön Hareketine dair araştırmalarda bir ilk olma özelliğini koruyan şu eser hararetle tavsiye edilir: Hikmet Özdemir, *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı: Yön Hareketi*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1986. Şu üç eser de son derece önem arz etmektedir: Gökhan Atılgan, *Yön-Devrim Hareketi: Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar*, İstanbul: TÜSTAV, 2002. Muzaffer Ayhan Kara, *Yön'ün Devrimi Devrim'in Yönü*, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2008. Mustafa Şener, *Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset: Yön, MDD ve TİP*, İstanbul: Yordam Kitap, 2015. Bkz. Mustafa Türkes, "A Patriotic Leftist Development Strategy Proposal in Turkey in the 1930s: The Case of the Kadro (Cadre) Movement", *Internationa Journal Middle East Studies*, 33 (2001), s.91-114.

³⁷ Ergun Yıldızoğlu, *Türk Solu 1960-1971: Eleştirel Bir Tarih Denemesi*, İstanbul: Belge Yayınları, 1992, s.64.

³⁸ Bkz. Mehmet Ali Aybar, *Neden Sosyalizm: Bir Son Sözle*, İstanbul: BDS Yayınları, 1987.

³⁹ Sonuçlara rağmen Aybar, başarısızlığı kabul etmemektedir, bkz. Mehmet Ali Aybar, *TİP (Türkiye İşçi Partisi) Tarihi-3*, İstanbul: BDS Yayınları, 1988, s.68.

⁴⁰ Hasan Cemal, *Kimse Kızmasın Kendimi Yazdım*, İstanbul: Doğan Kitap, 1999, s.199.

⁴¹ Özellikle bkz. Tarık Ziya Ekinci, *Türkiye İşçi Partisi ve Kürtler*, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2010. Doğu Perinçek, *Anayasa ve Partiler Rejimi: Türkiye'de Siyasi Partilerin İç Düzeni ve Yasaklanması*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1985.

daha seçmenin teveccühünü kazanamamıştı. Ortanın Solu Moskova Yolu şeklinde takdim edilerek seçmen nezdinde sevimsizleştirilirken, CHP içinde de Turhan Feyzioğlu ve Kemal Satır grupları tarafından başarısızlığın sorumlusu olarak takdim edildi ancak İsmet İnönü bu eleştirilere rağmen Bülent Ecevit'in arkasında durmaya devam etti. Ecevit'in yanı sıra, Haluk Ülman, Turan Güneş, Ahmet Naki Yücekök, Besim Üstünel, Deniz Baykal gibi isimler tarafından kuramsallaştırılan dönemin ünlü tabiriyle Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyeleri olmaları gerekçesiyle parti içindeki muhalefet tarafından Mülkiye Cuntası⁴² olarak isimlendirilen bu ekibe karşı devam eden parti içi muhalefet nihayet; Turhan Feyzioğlu'nun Güven; Kemal Satır'ın ise Cumhuriyetçi Parti'yi kurmak suretiyle 1969 seçimleri öncesinde hizip olmaktan çıkıp partileşen bir ayrılığa dönüşüyordu.

Siyasi yelpazenin sol kanadındaki hayal kırıklığı, ortanın solundan radikal sola kadar uzanan çizgide yeni ancak örtülü bir tartışma başlattı. Kuramsal öncülüğünü Doğan Avcıoğlu ve ekibinin yaptığı bu görüş; 1960'ların başında Yön ve sonunda Devrim isimli dergi ve gazeteleriyle;⁴³ TİP'e hücum ederken, parti içindeki lider kadro: Behice Boran, Mehmet Ali Aybar ve Sadun Aren arasındaki görüş ayrılıkları göz önündeki gelişmelerdi. Diğer taraftan, parlamento dışı muhalefetin, radikal sol boyutunu temsil eden Ant, Ekin, Aydınlık, Proleter Devrimci Aydınlık gibi belli başlı dergilerde toplanmış çeşitli unsurlar ve Fikir Kulüpleri Federasyonu'nun Devrimci Gençlik Federasyonu'na (DEV-GENÇ) tekâmülüyle birlikte devrimci mücadelenin yöntemi konusundaki fikir ayrılıkları çeşitlenmeye başladı.⁴⁴

Avcıoğlu, Madanoğlu ve Belli ekipleriyle birlikte özellikle senatoda Milli Birlik Grubu olarak yer alan eski MBK'nin 23'ler kanadının geriye kalanıyla 14'ler ekibi içinde yer almalarına rağmen anti Türkesçi tutumlarıyla farklı eğilimlere sürüklenen Numan Esin, İrfan Solmazer⁴⁵ gibi isimler; Türkiye'de gerçekleştirilecek düzen değişikliğinin zor gücü olarak ordunun başatlığına vurguyla ordudaki radikal ilericiler unsurunun dahline yönelik çabalar içerisine giriyorlardı.⁴⁶ Avcıoğlu, diğerlerinin haricinde, hızlı kalkınmanın sağlanmasının eski düzenin tamamen tasfiye edilerek yüzde yüz devletçi bir politikayla imkân dâhilinde, bunun da disiplinli otoriter bir modelle mümkün olduğunu, bu politikanın çok partili parlamenter rejim

⁴² Erol Çevikçe, *CHP ile Bir Ömür*, der., İrfan Aydın, İstanbul: Medyamen, 2012, s.109.

⁴³ Bkz. Erol Bilbilik, *Öncesi ve Sonrasıyla 9 Mart-12 Mart Süreci*, İstanbul: Profil Yayıncılık, 2013, s.47.

⁴⁴ Bkz. Sadun Aren, *TİP Olayı: 1961-1971*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1993. Doğan Avcıoğlu, *Devrim Üzerine*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1971. Mihri Belli, *Milli Demokratik Devrim*, İstanbul: Aydınlık Yayınları, 1966. Sevim Belli, *Boşuna mı Çiğnedik? Anılar*, İstanbul: Belge Yayınları, 1994. Tuncay Çelen ve Ömer Gürçan, *68 Gençliği ve Katledilişi: Hesaplaşma*, Ankara: Süvari Yayıncılık, 2006. Cem Çobanlı, *Mahir Deniz İbo: Anlatılan senin hikayendir*, İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2008. Necmeddin Erişen, *Türkiye'de Altıncı Filo Hadiseleri ve Gerçek Emperyalizm*, İstanbul: Mücadele Birliği, 1969. Vehbi Ersan, *1970'lerde Türkiye Solu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014. Turhan Feyzioğlu, *FKF Fikir Kulüpleri Federasyonu: Demokrasi Mücadelesinde Sosyalist Bir Öğrenci Hareketi*, İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2015. Fatma Hikmet İşmen, *Parlamento'da Dokuz Yıl: TİP Senatörü Olarak 1966-1975 Dönemi Parlamento Çalışmaları*, Ankara: Çark Matbaası, 1976. Sarp Kuray, *İsyan ve Tevekkül*, İstanbul: Birharf Yayınları, 2008. Ali Yıldırım, *FKF Dev-Genç Tarihi: 1964-1971 Belgeleriyle Bir Dönemin Serüveni*, İstanbul: Doruk Yayınları, 2008.

⁴⁵ Bkz. Bilbilik, *Öncesi ve Sonrasıyla 9 Mart-12 Mart Süreci*, s.104.

⁴⁶ Devrimci Subaylardan biri olması açısından tanıklığı önemli olan bir ismin anlatımı için bkz. Orhan Savaşçı, *Cepheden Anılar: Orhan Savaşçı'nın THKP-C Anıları*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015.

yerine atamayla oluşturulan az mevcutlu bir devrim meclisiyle tatbik edilebileceğini savunuyordu. *Türkiye'nin Düzeni* kitabı,⁴⁷ orduda, *Akis* dergisinin yarattığı etkiyle kıyaslanabilecek bir etki yaratmıştır.

Cemal Madanoğlu ise 27 Mayıs'a girişi ve etkisi hâlâ tartışmalı bir isim olduğu gibi 27 Mayıs'ta, gerekli reformlar yapılmadan iktidarın sivillere bırakılmaması yönündeki 14'lerin görüşlerine karşı en sert tutumun takınılması gerektiğini savunanlar arasındaydı.⁴⁸ 13 Kasım tasfiyesini bizzat yönetmişti. İnönü'nün bulduğu formülle ihdas edilen MBK üyelerine verilen tabii senatörlüğü kabul etmeyen, Madanoğlu; Cevdet Sunay tarafından bir dönem kontenjan senatörlüğüne atanmış, ordunun ilerici unsurlarıyla temas kurulmak suretiyle 27 Mayıs sonrasında yapılan hataların bu kez yapılmayarak, yeni bir müdahalede, bulunulması, böylece anayasanın öngördüğü reformların tatbik edilebileceği noktasına kadar gelmişti.⁴⁹ Mihri Belli, soldaki tartışmaların odak noktasındaydı, ona göre Türkiye henüz milli demokratik devrimini yapamamış, emperyalizmin tasallutundan kurtulamamış bir vaziyettedir. Emperyalizm karşısında çıkar birliği içinde bulunan işçi, köylü, milli burjuvazi gibi sosyal sınıfların elbirliğiyle savaşım vermesi kaçınılmazdır. Bu savaşım-daki öncü rol, Türkiye'deki ilerici her hamlenin başrolünü oynayan da ordudur.⁵⁰

12 Mart Muhtırası özünde, bu tasavvurların ortak bileşeni olarak ortaya çıkan ve ordunun çengel atılmış belli unsurlarının eliyle yapılacak radikal sol bir darbeye mâni olmak için, girişilmesi planlanan 9 Mart darbesini önleme operasyonudur. Muhtırayı veren heyet de kendi içinde bölünmüş vaziyettedir; dönemin Genelkurmay Başkanı Org. Memduh Tağmaç ile Deniz Kuvvetleri Komutanı Ora. Celal Eyi-ceoğlu'nun ne başında ne de sonunda cuntacı oluşumlarla hiçbir irtibatı yoktur. Buna karşın gerek Kara Kuvvetleri Komutanı Org. Faruk Gürler, gerekse Hava Kuvvetleri Komutanı Org. Muhsin Batur, planlanan doğrudan müdahale planlarının bizzat içinde ve odağındadırlar. Lakin her iki yüksek komutan, bu eylemin içinde bulundurulmalarının sadece omuzlarının diğerlerinden daha kalabalık olmasından kaynaklandığının da farkındadırlar.

Türkiye Radyolarında spiker Çetin Çeki'ye⁵¹ okutturulacak muhtıra metnine imzasını atarken Tağmaç'ın gözleri, iki göz iki çeşmedir. Tağmaç'ın 2 Eylül 1972'de dolacak görev süresinin ardından 1. Ordu Komutanı Org. Kemal Atalay'ın yerine mutadın dışında 2. Ordu Komutanlığından Kara Kuvvetleri Komutanlığına getirilen Gürler'in de emekliliği söz konusudur ve Tağmaç 30 Ağustos gelmeden görevden ayrılarak Gürler'in önünü açmaya karşı direnmektedir. Direnç çok açık bir

⁴⁷ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1969. Eserin kritiği için bkz., Hikmet Özdemir, "Bir İlk Yapıt: Türkiye'nin Düzeni", *Yapıt*, 2/47, Aralık-Ocak 1983-1984.

⁴⁸ Cemal Madanoğlu, *Anılar-1: 1911-1938*, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1982.

⁴⁹ Bkz. Örsan Öymen, *Bir İhtilâl Daha Var... 1908-1980*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1987. Mahir Kaynak, *Yel Üfürdü Su Götürdü: Ailem, Çocukluğum, Gençliğim, Mesleğim, Yaşadıklarım ve Gördüklerim...*, İstanbul: Babiâli Kültür Yayıncılığı, 2003, s.73.

⁵⁰ Türk solunun bu ilginç siması hakkında ayrıntılı bilgiler edinmek önemlidir, bkz. Mihri Belli, *Mihri Belli'nin Anıları-1: İnsanlar Tanıdım*, İstanbul: Doğan Kitap, 1999 ve Mihri Belli, *Mihri Belli'nin Anıları-2: İnsanlar Tanıdım*, İstanbul: Doğan Kitap, 1999. Mihri Belli, *Savcı Konuştu, Söz Sanığıdır: Türkiye Komünist Partisi ve İleri Gençlik Birliği Davaları ile İlgili Yayına Cevap*, Ankara: Başnur Matbaası, 1967. Ayrıca bkz. Rasih Nuri İleri, *Mihri Belli Olayı-I: MDD-Yön Tartışmaları Sosyalist Aydınlik Davası*, İstanbul: Anadolu Yayınları, 1976. Rasih Nuri İleri, *Mihri Belli Olayı-II: Marksist-Leninist Haziran Hareketi*, İstanbul: Anadolu Yayınları, 1976. Rasih Nuri İleri, *Mihri Belli Olayı-III: Öz Eleştiri Türkiye Emekçi Partisi*, İstanbul: Anadolu Yayınları, 1976.

⁵¹ Jülide Gülizar, *TRT Meydan Savaşı*, Ankara: Ümit Yayıncılık, 1995, s.29.

tehditle kırılır, Batur'un emriyle yurt savunmasına tahsisli jetler, Genelkurmay binası üzerinde alçaktan uçurulur. Gürler cumhurbaşkanlığına soyunurken halef olarak Batur'u tercih etmeyince, seçim sürecinde bu tip desteği artık Batur veremeyecektir.

12 Mart Muhtırası öncesinde özellikle Türk-Amerikan ve Türk-Sovyet ilişkilerinin yanı sıra bölgenin eski sahip ve hamisi İngiltere'yle ilişkiler hangi minvaldeydi? Doğu ve Batı blokları arasındaki kutuplaşmanın yarattığı ve yaklaşık 45 yıl süren soğuk savaş diplomasi anlatısının argümanlarına göre: Türkiye, konumu itibarıyla Sovyet tehdidi ve buna binaen NATO koruması altındadır, dolayısıyla ülke içindeki yıkıcı ve bölücü faaliyetlerin, ittifak ilişkisi içinde bulunduğu ülkelerden değil, SSCB veya güdümündeki ülkelerden geldiği kuvvetle muhtemeldir.⁵² 1963'teki Kıbrıs krizi ve müdahale kararının ünlü Johnson Mektubu'yla iptali sonrası bu tez oldukça zayıflamıştır.

Sonuç

27 Mayıs'la birlikte Türkiye'de, tabandan yoksun ancak yükte hafif pahada ağır sol bir muhalefetin zinde güçler şeklinde nitelendirilen cenahlardaki etkinliğini arttırdığına şahit olundu. Burada dikkat edilmesi gereken husus; sol muhalefetin kesinlikle SSCB bağlantısının olmayışı ve sanılanın aksine SSCB ile muhafazakâr sağ AP hükümetinin, son derece iyi ilişkilerinin söz konusu olmasıdır.⁵³ Öyle ki, Türkiye'de, Sovyet kredileri ile finanse edilerek inşası tamamlanan, Ereğli Demir-Çelik, Seydişehir Alüminyum, Aliğa Rafinerisi gibi çok önemli ağır sanayi yatırımları yapılması ve Türkiye'nin Varşova Paktı üyesi olmayıp da SSCB'den en çok yardım alan ülkeler arasında Hindistan'dan sonra gelmesi dikkate değer niteliktedir.

Demirel hükümetinin ABD ile ilişkileri edilgen bir konumda değildi. Politika dışındayken bir dönem Morison şirketinin Türkiye mümessilliğini yapmasından dolayı Morison Süleyman şeklinde hakaret gören Demirel, bölgede ABD politikaları karşısında bağımsız ve Türkiye'nin menfaatlerini öne alan bir siyaset izleyerek aktif bir tutum sergilemiştir. Öyle ki, Türk topraklarından havalanan U-2 uçaklarının uçuşlarını yasaklaması, Arap-İsrail gerginliğinde Arap komşularının yanında olması, ABD gençliğini zehirlediği iddia edilen uyuşturucunun kaynağı olduğu suçlaması eşliğinde haşhaş ekiminin yasaklanması doğrultusundaki baskılar karşısında boyun eğmemesi söz konusu aktif tutumun en önemli göstergeleridir. Bu tutumun arka planında ülkenin, ihracat ve işçi dövizleri sayesinde döviz sıkıntısı çekmemesi, ithalatını borçsuz, cari harcamalarını Sovyet kredileriyle yapabilmesi yer almaktadır.

12 Mart'ta istifaya mecbur bırakılan AP iktidarı bir taraftan, anayasanın öngördüğü reformları yapmayarak sokaktaki şiddetin nedeni olarak gösterilmiş; diğer taraftan da söz konusu şiddeti önleyemeyen, "muktedir olmayan iktidar" şeklinde basiretsiz addedilmiştir. AP içindeki orta ve küçük sermayenin kurduğu koalisyon

⁵² Joseph C. Satterthwaite, "The Truman Doctrine: Turkey", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 401, America and the Middle East. (May, 1972), s.74-84. Ahmet Kemal, Military Rule and the Future of Democracy in Turkey, *MERIP Reports*, No. 122, Turkey under Military Rule. (March- April., 1984), s.12-15. Feroz Ahmad, Military Intervention and the Crisis in Turkey, *MERIP Reports*, No. 93, Turkey: The Generals Take Over. (Jan., 1981), s.5-24.

⁵³ Gokhan Bacik ve Bülent Aras, "Turkey's Inescapable Dilemma: America or Europe?", *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, 3 (1), 2004, s.56-74.

çökmekle birlikte kredi ve teşviklerde büyük sermaye gruplarının kayırılması karşısında 1970 yılı bütçesine kırmızı oy verilmesi dikkate değerdir.

27 Mayıs mağduru DP'lilerin siyasi haklarının iadesine yönelik Demirel'in sergilediği pasif tutum, Demokratik Parti ismi altında partileşen yeni bir muhalefet yaratmakla birlikte olası bir askeri kalkışma karşısında merkez sağ cephenin bölünerek zayıflaması sonucu karşı cepheye cesaret vermiştir. Bununla birlikte Milli Nizam Partisi ve Türkiye İşçi Partisi kapatılmış, 1973 ve 1977 seçimlerine kadar devam eden bölünmüşlük lider değiştiren CHP'nin lehine işlemiş ve her iki seçimden de birinci parti çıkmasına hizmet etmiştir.

Ordudaki hiyerarşi dışı darbeci eğilimlerin başı çekenleri 15 Mart'ta tasfiye edilmekle birlikte özellikle 12 Eylülcülerin üzerini çizerek ifade ettikleri: emir ve komuta hiyerarşisi için ve emirle vurgulu gelecek müdahalelere örnek teşkil etmiştir.

Kontrgerilla, kışkırtıcı ajan gibi kavramlar ilk kez 12 Mart ve sonrasındaki ara dönemde telaffuz edilir olmuş; yetmişli yıllarda meydana gelen, sokaktaki şiddetin muhatabı olan sol ve sağ örgütlerde üs kurmak suretiyle 12 Eylül'ün gerekçe üretme işlevini yerine getirdikleri iddia edilmiştir. İç dinamikleri itibarıyla 12 Mart Muhıtrası ve ara dönem hükümetleri, 27 Mayıs sonrasında yaşanan on yıllık süreçte, toplumsal değişime uyum sağlayamayan siyasal sistemin bir nevi balans ayarımış gibi gözüküyor. Bu çerçevede, dönemin Genelkurmay Başkanı Org. Memduh Tağmaç tarafından telaffuz edilen "Sosyal uyanış ekonomik gelişmeyi aştı." ifadesi süreci net bir biçimde özetlemektedir.

Kaynakça

- Ağaoğlu, Samet. *Siyasî Günlük: Demokrat Partinin Kuruluşu*. Haz., Cemil Koçak. İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- Ahmad, Feroz. *Military Intervention and the Crisis in Turkey, MERIP Reports, No. 93, Turkey: The Generals Take Over*. (Jan., 1981): 5-24.
- Akdere, İlhan ve Zeynep Karadeniz. *Türkiye Solunun Eleştirel Tarihi-1*. İstanbul: Evrensel Basım Yayım, 1994.
- Aren, Sadun. *TİP Olayı: 1961-1971*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1993.
- Atılgan, Gökhan. *Yön-Devrim Hareketi: Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar*. İstanbul: TÜSTAV, 2002.
- Avcioğlu, Doğan. *Devrim Üzerine*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1971.
- Avcioğlu, Doğan. *Türkiye'nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1969.
- Aybar, Mehmet Ali. *Neden Sosyalizm: Bir Son Sözle*. İstanbul: BDS Yayınları, 1987.
- Aybar, Mehmet Ali. *TİP (Türkiye İşçi Partisi) Tarihi-1*. İstanbul: BDS Yayınları, 1988.
- Aybar, Mehmet Ali. *TİP (Türkiye İşçi Partisi) Tarihi-3*. İstanbul: BDS Yayınları, 1988.
- Aybar, Mehmet Ali. *Türkiye İşçi Partisi Tarihi*. Haz., Kıvanç Koçak. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Aydemir, Talat. *Hatıratım*. İstanbul: YKY, 2010.
- Aydemir, Talat. *Ve Talat Aydemir Konuşuyor*. İstanbul: May Yayınları, 1966.
- Aytekin, Emin. *İhtilâl Çıkmazı*. İstanbul: Dünya Matbaası, 1967.
- Baban, Cihat. *Politika Galerisi: Büstler ve Portreler*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970.

- Bacik, Gokhan ve Aras, Bülent. "Turkey's Inescapable Dilemma: America or Europe?". *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*. 3/1 (2004): 56-74.
- Başgil, Ali Fuat. *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri-Görüp Yaşadıklarım*. Çev., Cemal Aydın. İstanbul: Yağmur Yayınları, 2006.
- Bayar, Celal. [Anlatan], *Bir Darbenin Anatomisi: 27 Mayıs İhtilali*. Yazan: İsmet Bozdağ. İstanbul: Emre Yayınları, 1991.
- Bayar, Celal. *Kayseri Cezaevi Günlüğü*. Haz., Yücel A. Demirel. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1999.
- Baykam, Bedri. *27 Mayıs İlk Aşkımızdı*. Ankara: Ümit Yayıncılık, 1994.
- Belli, Mihri. *Mihri Belli'nin Anıları-1: İnsanlar Tanıdım*. İstanbul: Doğan Kitap, 1999.
- Belli, Mihri. *Mihri Belli'nin Anıları-2: İnsanlar Tanıdım*. İstanbul: Doğan Kitap, 1999.
- Belli, Mihri. *Milli Demokratik Devrim*. İstanbul: Aydınlik Yayınları, 1966.
- Belli, Mihri. *Savcı Konuştu, Söz Sanığındır: Türkiye Komünist Partisi ve İleri Gençlik Birliği Davaları ile İlgili Yayına Cevap*. Ankara: Başnur Matbaası, 1967.
- Belli, Sevim. *Boşuna mı Çiğnedik? Anılar*. İstanbul: Belge Yayınları, 1994.
- Bilbilik, Erol. *Öncesi ve Sonrasıyla 9 Mart-12 Mart Süreci*. İstanbul: Profil Yayıncılık, 2013.
- Bulut, Hayrettin. *Demirel'in Hikâyesi: 32 Kısım Tekmili Birden*. İstanbul: Yalçın Yayınları, 1991.
- Cebeci, Sırrı Yüksel. *Silahların Gölgesinde Demirel*. İstanbul: Latin Matbaası, 1975.
- Cemal, Hasan. *Kimse Kızmasın Kendimi Yazdım*. İstanbul: Doğan Kitap, 1999.
- Cenkçi, Burhan. *Gene Mi Demirel?* İstanbul: Can Ofset, 1991.
- Cızıoğlu, Tanju. *Demirel: Zincirbozan'dan Bugüne Demokrasi Mücadelesinde*. İstanbul: Matay, 1988.
- Çelen, Tuncay ve Ömer Gürcan. *68 Gençliği ve Katledilişi: Hesaplaşma*. Ankara: Süvari Yayıncılık, 2006.
- Çelenk, Halit. *141-142 Üzerine*. Ankara: Anka Yayınları, 1976.
- Çevikçe, Erol. *CHP ile Bir Ömür. Der.*, İrfan Aydın. İstanbul: Medyamen, 2012.
- Çobanlı, Cem. *Mahir Deniz İbo: Anlatılan Senin Hikayendir*. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2008.
- Demirer, Mehmet Arif. *27 Mayıs: Masallar ve Gerçekler*. İstanbul: Toplumsal Yayıncılık, 2012.
- Demirer, Mehmet Arif. *Demokrat Parti: Alparslan Türkeş'in Anıları ve 27 Mayıs 1960*. İstanbul: Demokrat Parti Yayınları, 1994.
- Demokratlar Kulübü. *27 Mayıs Askeri Darbesinde Gerçeği Savunan Yazarlar ve Yazıları*. Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 1996.
- Dilligil, Turhan. *İmralı'da Üç Mezar*. İstanbul: Dem Yayınları, 1989.
- Donat, Yavuz. *Cumhuriyetin Kara Kutusu: Süleyman Demirel Anlatıyor*. İstanbul: Merkez Yayınları, 2005.
- Donat, Yavuz. *Demirel'in Yokluk Yılları*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993.
- Ekinci, Tarık Ziya. *Türkiye İşçi Partisi ve Kürtler*. İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2010.

- Er, Ahmet. *Hatıralarım ve Hayatım: 27 Mayıs'tan 12 Eylül'e, Ahmet Yesevi'den Yunus Emre'ye*. İstanbul: Pamuk Yayıncılık, 2007.
- Erer, Tekin. *Lider Demirel*. İstanbul: Ceylan Matbaası, 1976.
- Erişen, Necmeddin. *Türkiye'de Altıncı Filo Hadiseleri ve Gerçek Emperyalizm*. İstanbul: Mücadele Birliği, 1969.
- Erkanlı, Orhan. *Anılar... Sorunlar... Sorumlular*. İstanbul: Baha Matbaası, 1973.
- Erkanlı, Orhan. *Askeri Demokrasi: Orhan Erkanlı'nın Anıları 1960-1980*. İstanbul: Güneş Yayınları, 1987.
- Ersan, Vehbi. *1970'lerde Türkiye Solu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Esin, Numan. *Devrim ve Demokrasi: Bir 27 Mayısçının Anıları*. İstanbul: Doğan Kitapçılık AŞ., 2005.
- Farrell, Theo. "Culture and military power". *Review of International Studies*. 24 (1998): 407-416.
- Fersoy, Orhan Cemal. *Bir Devre Adını Veren Başbakan Adnan Menderes*. İstanbul: Hun Yayınları, 1978.
- Fersoy, Orhan Cemal. *Fatin Rüştü Zorlu: Devlet ve Hizmet Adamı*. İstanbul: Hun Yayınları, 1979.
- Feyizoğlu, Turhan. *FKF Fikir Kulüpleri Federasyonu: Demokrasi Mücadelesinde Sosyalist Bir Öğrenci Hareketi*. İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2015.
- Gülizar, Jülide. *TRT Meydan Savaşı*. Ankara: Ümit Yayıncılık, 1995.
- Gümüştekin, Uğur. *Ufuk ve Çizgi: Milliyetçi Bütünleşme Hedefinde Ufuklu ve Kırsız Çizgide Bir Demirel Belgeseli*. İstanbul: Gümüştekin Yayınevi, 1976.
- Gürcan, Ömer. *Fethi Gürcan'ın Harbiyelileri*. İstanbul: İleri Yayınları, 2005.
- Gürcan, Öner. *Ben İhtilâlciyim: Fethi Gürcan*. Ankara: Süvari Yayıncılık, 2005.
- Güven, Turgut Yılmaz. *Demirel'li Yıllar: Hamzakoy'dan Demokrasi Mahzenine 12 Eylül 1980-24 Eylül 1987*. Ankara: Başak Matbaası, 1999.
- Ilıcak, Nazlı. *Zincirbozan Mektupları: Demirel'den Nazlı Ilıcak'a Nazlı Ilıcak'tan Demirel'e*. İstanbul: Dem Yayınları, 1990.
- İleri, Rasih Nuri. *Mihri Belli Olayı-I: MDD-Yön Tartışmaları Sosyalist Aydınlik Davası*. İstanbul: Anadolu Yayınları, 1976.
- İleri, Rasih Nuri. *Mihri Belli Olayı-II: Marksist-Leninist Haziran Hareketi*. İstanbul: Anadolu Yayınları, 1976.
- İleri, Rasih Nuri. *Mihri Belli Olayı-III: Öz Eleştiri Türkiye Emekçi Partisi*. İstanbul: Anadolu Yayınları, 1976.
- İpekçi, Abdi ve Ömer Sami Coşar. *İhtilalin İçyüzü*. İstanbul: BATEŞ Dağıtım, 1965.
- İsen, Can Kaya. *Geliyorum Diyen İhtilal: 22 Şubat-21 Mayıs*. İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası, 1964.
- İşmen, Fatma Hikmet. *Parlamento'da Dokuz Yıl: TİP Senatörü Olarak 1966-1975 Dönemi Parlamento Çalışmaları*. Ankara: Çark Matbaası, 1976.
- Kahraman, Ahmet. *Devr-i Süleyman*. İstanbul: Sel Yayınları, 1993.
- Kalpakçioğlu, Özdemir. *İkinci Cumhuriyetin 3 Başbakanı ve Olaylar-III: İnönü-Ürgüplü-Demirel*. Ankara: Nüve Matbaası, 1969.
- Kaplan, Mustafa. *Devrim Anıları*. Haz., Vecdi Çıracıoğlu. İstanbul: Scala Yayıncılık, 2019.

- Kara, Muzaffer Ayhan. *Demokrasi ve Uzlaşma Kültürü Açısından Koalisyonlar: Türk Siyasal Yaşamında 1961 Sonrası Bir Olgu*. İstanbul: Otopsi Yayınları, 2004.
- Kara, Muzaffer Ayhan. *Yön'ün Devrimi Devrim'in Yönü*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2008.
- Karavelioğlu, Kâmil. *Bir Devrim İki Darbe: 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül*. İstanbul: Güner Yayınları, 2007.
- Kaynak, Mahir. *Yel Üfürdü Su Götürdü: Ailem, Çocukluğum, Gençliğim, Mesleğim, Yaşadıklarım ve Gördüklerim...* İstanbul: Babıâli Kültür Yayıncılığı, 2003.
- Kemal, Ahmet. *Military Rule and the Future of Democracy in Turkey, MERIP Reports, No. 122, Turkey under Military Rule. (March-April, 1984): 12-15.*
- Kuray, Sarp. *İsyan ve Tevekkül*. İstanbul: Birharf Yayınları, 2008.
- Küçük, Sami. *Rumeli'den 27 Mayıs'a: İhtilalin Kaderini Belirleyen Köşk Harekâtı*. İstanbul: Mikado Yayınları, 2008.
- Madanoğlu, Cemal. *Anılar-1: 1911-1938*. İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1982.
- Metin, İbrahim. *İhtilalciler Hesaplaşıyor: 27 Mayıs-Ondörtler ve DüNDAR Taşer*. İstanbul: Töre-Devlet Yayınları, 2012.
- Örtülü, Erdoğan. *Üç İhtilâlin Hikâyesi*. Konya: Milli Ülkü Yayınevi, 1966.
- Öymen, Örsan. *Bir İhtilâl Daha Var... 1908-1980*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1987.
- Özdemir, Hikmet. "Bir İlk Yapıt: Türkiye'nin Düzeni", *Yapıt. 2/ 47*, Aralık-Ocak 1983-1984.
- Özdemir, Hikmet. *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı: Yön Hareketi*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1986.
- Özek, Çetin. *141-142*. İstanbul: Ararat Yayınevi, 1968.
- Özkaya, Şükran. *Adım Adım 27 Mayıs*. İstanbul: İleri Yayınları, 2005.
- Öztuna, Yılmaz ve Ayvaz Gökdemir. *Türkiye'de Askeri Müdahaleler*. İstanbul: Tercüman Yayınları, 1987.
- Perinçek, Doğu. *Anayasa ve Partiler Rejimi: Türkiye'de Siyasi Partilerin İç Düzeni ve Yasaklanması*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1985.
- Sarıgül, N. *27 Mayıs ve Talat Aydemir'in Darbe Girişimleri: 22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Sina Akşin. Ankara: AÜ SBE, 2001.
- Satterthwaite, Joseph C. "The Truman Doctrine: Turkey", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 401. America and the Middle East. (May, 1972): 74-84.
- Savaşçı, Orhan. *Cepheden Anılar: Orhan Savaşçı'nın THKP-C Anıları*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015.
- Seyhan, DüNDAR. *Gölgedeki Adam*. İstanbul: Uycan Matbaası, 1966.
- Soysal, İlhami. *Masonluk ve Masonlar: Dünyada ve Türkiye'de*. İstanbul: Der Yayınları, 1988.
- Soysal, İlhami. *Sıfıra Sıfır Elde Sıfır*. İstanbul: Kitaş Yayınları, 1969.
- Şener, Mustafa. *Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset: Yön, MDD ve TİP*. İstanbul: Yordam Kitap, 2015.
- Tanör, Bülent. *İki Anayasa 1961-1982*, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 1986.

- Tekil, Füzûzan. *Türk Demokrasisi İçinde Süleyman Demirel*. İstanbul: Göktürk Yayınları, 1978.
- Toker, Metin, İnönü'nün *Son Başbakanlığı 1961–1965: Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944–1973*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1992.
- Tunçkanat, Haydar. *27 Mayıs 1960 Devrimi: Diktadan Demokrasiye*. İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1996.
- Turan, Rahmi. *Baba'dan Fıkralar: Süleyman Demirel'den Duyulmuş, Duyulmamış Nükte ve Yergiler*. Çizgiler: Haslet Soyöz. İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 2000.
- Turgut, Hulusi. *Türkeş'in Anıları: Şahinlerin Dansı*. İstanbul: ABC Yayınları, 1995.
- Turgut, Hulusi. *12 Eylül Partileri: Bir Dönemin Perde Arkası*. İstanbul: ABC Ajansı Yayınları, 1986.
- Turgut, Hulusi. *Demirel'in Dünyası: Bir Liderin Doğuşu 1924–1962/Bir Liderin Yükselişi 1962–1971. C-1*, İstanbul: ABC Yayınları, 1992.
- Turgut, Hulusi. *Güniz Sokağı: Demirel'in Dünyası*. İstanbul: ABC, 1987.
- Turhan, Nesrin. *İhtilalin Süvarisi*. İstanbul: Doğan Kitap, 2004.
- Türkeş, Mustafa. A Patriotic Leftist Development Strategy Proposal in Turkey in The 1930s : The Case Of The Kadro (Cadre) Movement, *Int. J. Middle East Stud.* 33 (2001), 91–114.
- Türkeş, Alparslan. *27 Mayıs, 13 Kasım, 21 Mayıs ve Gerçekler*. İstanbul: Hamle Basın Yayın, 1996.
- Ulay, Sıtkı. *Giderayak*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1996.
- Ulay, Sıtkı. *Harbiye Silâh Başına! 27 Mayıs 1960*. İstanbul: AR Matbaası, 1968.
- Yesevizâde. *Süleyman Demirel veya Yalan Üzerine Kurulu Bir Politik Hayat*. Ankara: Hakikati Arayış Neşriyatı, 1990.
- Yeşilyurt, Süleyman. *Bayar Gerçeği*. Ankara: Serajans Yayınları, 1997.
- Yıldırım, Ali. *FKF Dev-Genç Tarihi: 1964-1971 Belgeleriyle Bir Dönemin Serüveni*. İstanbul: Doruk Yayınları, 2008.
- Yıldızoğlu, Ergun. *Türk Solu 1960-1971: Eleştirel Bir Tarih Denemesi*. İstanbul: Belge Yayınları, 1992.